

## КОЗАЦЬКА ЗБРОЯ І ВІЙСЬКОВА ТАКТИКА ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК З ВІЙСЬКОВОЮ СПРАВОЮ ПОПЕРЕДНИКІВ

В статті розглядається питання розвитку озброєння та тактики козаків в плані наступництва з можливими попередниками.

Ключові слова: козак, шабля, спис, булава, військовий табір, січ, вогнепальна зброя, «чайка».

В статье рассматривается вопрос развития вооружения и тактики казаков в плане преемственности с возможными предшественниками.

Ключевые слова: казак, сабля, копьё, булава, военный лагерь, сечь, огнестрельное оружие, «чайка».

The article seals with the problem of armament and tactics of Cossacks in the field of heritage with possible ancestors.

Key words: Cossack, sword, pike, bulava, war camp, Sich, fire arms, "chaika".

Одним з важливих елементів, який допоможе заглибитись в таємницю походження українського козацтва, є розгляд козацького озброєння. Зброя існує стільки ж, скільки й людство. Вона виникла в давнину як засіб для полювання (нападу та оборони під час добування засобів до існування - їжі та одягу). Спершу зброя була простим різновидом знаряддя праці. В ході еволюції людства удосконалюється і зброя. З'являються нові військові види зброї, а їх виготовлення набуває масового характеру. З розвитком техніки видобування металів, ливарної та ковальської справи основним видом зброї на теренах нашої держави стає меч. Постійне удосконалення та модифікація цього виду зброї привели до появи шаблі. Приблизно з VII ст. шабля швидко поширюється серед кочовиків Східної Європи та Середньої Азії. Радянський вчений А.М. Кирпичников висловив думку, що на Русі шаблі з'являються, очевидно, з X ст. [5, с.368].

Місця знахідок найдавніших шабел та конструктивні особливості останніх свідчать про те, що вони ведуть своє походження від меча сарматського типу. Про це пише український дослідник Д.В. Тоїчкін [12, с.84]. Очевидно, що сармато-аланський компонент присутній у предків українських козаків, але самі козаки мечем не користувалися, вважали його недоцільним при протистоянні з легкоозброєною татарською кіннотою.

Розповсюдження шаблі на Північному Кавказі та у Південно-Східній Європі радянський історик М.Г. Магомедов пов'язує з аланами – нащадками сарматів [7, с.77]. На наш погляд, скоріше, це пов'язано з аварами та булгарами. Відомо, що в кінці IV ст. гунни зламали опір аланів, які займали прикаспійський степ до Дону своїми кочів'ями. Ті алани, що не пішли в гори, були асимільовані тюркськими гунськими народами і вже перестали відігравати вирішальну роль серед кочовиків регіону. Вірогідно на тюрксько-аланській основі



формувалися наступні племена булгар, хозар та, можливо, й авар. Всі вони мали єдиний корінь “ар” в своїй назві, а також розмовляли однією тюркською мовою. Про спорідненість булгар та хозар побіжно говорить М.Магомедов в своєму дослідженні [7, с.87]. Якщо згадаємо тих багатьох авторів, які вважали хозарів предками козаків (наприклад, автора “Історії Русів”, літописця Г. Грабянку), то мусимо погодитись з тюрксько–аланським підґрунтям української козаччини.

Отже, шаблею називається різновид наступальної холодної січної, ріжучо–колочної клинкової зброї, що остаточно сформувалася в кінці VII – на початку VIII ст. Він складається з довгого клинка, ефеса та піхов. Ця зброя вершника неодмінно пов’язана зі специфічним комплексом кінського спорядження. Підтвердження цьому знаходимо у А.М. Кирпичникова. Проаналізувавши результати вивчення 48 описаних та документованих поховань із шаблями XI – XIII ст., він дійшов таких висновків: 83% похованих, крім шаблі, мали коня, 50% - мали при собі стріли, 33% - списи, 37% - захисне спорядження. Отже, зв’язок шаблі з конем та знаряддям кінного бою не викликає сумніву [11, с.6].

Таким чином, використання шаблі пов’язане передусім із січним ударом воїна-вершника. Воно вимагає значної сталості останнього в сідлі та стременах, але надає йому більше розкутості в рухах, задіює усю верхню частину тіла, дозволяючи влучніше досягти віддаленого супротивника. Завдяки особливостям конструкції та меншій, ніж у меча, вазі клинка, інтенсивність ведення бою значно підвищувалась. Отже, шабля в руках вершника є більш дієвим інструментом, ніж у піхотинця. Козаки мали отримати шаблю в спадщину від будь-кого з кочовиків Північного Причорномор’я. Це могли бути яси, косоги, печеніги, половці, чорні клобуки чи інші.

Надетнічність походження шаблі підтверджується знахідками найдавніших шабел та перехідних її форм у похованнях,

що належать різним культурам. Так, Верхньо–Салтовське поховання, що до цього часу є найбільшим та найпоказовішим стосовно походження і форм давніх шабел, відносять до населення, етнічний склад якого неоднорідний: алани, булгари і, можливо, хозари. Д.В. Тоїчкін відмічає, що у Салтові представлені майже всі відомі типи шабел VIII – IX ст. н.е. (всього знайдено 12 примірників) [12, с.85]. В спадщину від кочовиків козаки отримали не тільки шаблю, але й особливі прийоми фехтування. При розкопках поховань після козацько–татарської військової сутички на Ігреньському півострові, краєзнавець Анатолій Микитович Ковальов звернув увагу на те, що багато татарських кістяків мають розтроснену шаблю шелепу. Це не типовий для фехтувальника середньовіччя удар знизу з перекидом шаблі у ліву руку. Таким ударом володіли тільки наймайстерніші козаки – пластуни чи характерники, козацька військова еліта. Немає сумніву, що це бойове мистецтво передавалося в спадок від батька до сина, а його витoki криються у глибині століть. На жаль, за життя аматора–краєзнавцю не вдалося надрукувати свої наукові спостереження, але залишки його наукової спадщини досить довго зберігалися у музеї середньої школи №11 м. Дніпропетровська (житловий масив “Придніпровський”).

Парадну шаблю (гарно оздоблену) козаки носили при собі у святкові дні та у вільний від роботи час. Дослідник військової історії І.С. Стороженко висловив думку, що серед українців шабля вважалась не тільки зброєю, а була невід’ємним елементом національного одягу, користувалась особливою шаною як символ свободи та лицарства. Її називали шаблею–сестрицею, ненькою–рідненькою. За велику честь вважалося мати шаблю, здобуту у ворога в бою [10, с.58-59].

На підставі досліджень з історії козацької зброї та збережених в музеях експонатів можна стверджувати, що, крім шаблі, до холодної козацької зброї належать: спис,

булава, пірнач, келеп, бердиш, чекан, ніж, лук. Спис – деревкова зброя, найстаріша в світі. З'явився він в епоху палеоліту. Спочатку являв собою загострену дерев'яну палицю, пізніше - трансформувався в ратище з наконечником, розмір якого значно варіювався (міг досягати 5 метрів). Активно використовувався як у кінноті, так і серед пішого війська. Від початку свого існування списи поділялися на металеві та колючі, залежно від способу їх використання і конструктивних особливостей. На території Київської Русі були поширені обидва типи списів. Металеві називалися сулицями; їх носили в особливому сагайдаку. Колючий різновид списа був вельми поширений серед козаків. Його застосовувала головним чином кіннота. Спис – головна зброя першого кінного натиску. Піші козаки також використовували деревкову зброю як засіб протидії ворожій кінноті. Часто вони брали в бій рогатини – різновид списа, але коротший, із широкою роздвоєною бойовою частиною.

За описом Д.І.Яворницького, запорозькі списи виготовлялися з тонкого і легкого дерева, приблизно 3,5 м завдовжки; бойова частина була залізною. На ратищі знизу був проріз для ремінної петлі, що одягалась на ногу і полегшувала утримання зброї. Іноді на бойовій частині був обмежувач, що давав змогу легко витягти спис із рани. Деякі списи робили з вістрями на обох кінцях [14, т.1. с.218]. Тільки у XVII ст. з'являється полегшений варіант списа – піка.

Булава відома як різновид парадної зброї, символ влади. Хоча сам термін і взагалі поняття парадної зброї з'являються в актах не раніше XVI ст., булава значно старіша. Ця зброя складалася з короткого руків'я, яке закінчувалося бойовою частиною на кінці у вигляді яблука або кулі. Іноді бойова частина робилася з вістрями (буздихан), могла бути не кулеподібної, а призматичної форми (брус).

Пірначем називалась булава, в якій бойова частина складалася з поставлених ребром щитків (пір'я). Якщо їх було шість, зброю називали шестопером. Щоправда,

іноді таку назву давали і при іншій кількості пір'я.

Келеп, або бойовий молот – мав довгий загострений клівець та багатогранний обух. Закріплювався на довгому дерев'яному держаку і використовувався для удару по ворожому вершнику. Особливості конструкції келепа та велика сила удару сприяли руйнуванню (пробиванню) броньованого захисту противника.

Бердиш – бойова сокира з довгим держаком і лезом у вигляді півмісяця, нижній кінець якого переходив у смугу – косицю, що кріпилась до держака, підсилюючи кріплення обуха. Ця зброя призначалася для боротьби з ворожою кіннотою.

Чекан – невелика сокира на короткому держаку з напівкруглим лезом. Використовувався у рукопашному бою.

Ножі – їх козаки носили на поясі, за халявою та в сумці. Крім звичайних – з дерев'яними та кістяними руків'ями – були ножі суцільно металеві, які, скоріше за все, використовувалися як металеві зброя.

Лук довго продовжував залишатися на озброєнні у козаків навіть після винаходу вогнепальної зброї. І.С. Стороженко пояснює це тим, що: по-перше, постріл з лука спочатку був набагато дешевшим, ніж з вогнепальної зброї; по-друге, лучник міг випустити за хвилину від 8 до 12 стріл, а щоб підготувати до стрільби мушкет XVI ст. з гнотовим замком, треба було виконати 80 операцій [10, с.48,60]; по-третє, застосування вогнепальної зброї ускладнювалося в дощову погоду, коли вологий порох втрачав вибухові властивості.

Середня відстань стрільби з лука була в межах 200 – 300 кроків, а в окремих випадках – до 500. При стрільбі з коня відстань польоту стріли збільшувалась на 30-40 відсотків. Стріли для лука зберігалися у сагайдаку, який закріплювався на поясі лучника з правого боку. З відстані 130 кроків майже всі козацькі стріли влучали у ціль. Історик М. Магомедов звертає увагу на подібність хозарських і печенізьких луків та луків, які знайдені в пам'ятках салтово-маяцької археологічної



культури на території сучасної України [7, с.67]. Саме луки тюркського типу та стріли сарматського, з трилопатовими наконечниками, стали прообразами козацької зброї.

Автори “Історії українського війська” (І.Крип’якевич, Б.Гнатевич, З.Стефанів, О.Думін, С.Шрамченко) стверджували, що з XIV ст. на теренах сучасної України стає відома вогнепальна зброя. Її технічна недосконалість деякий час не дозволяла їй конкурувати з холодною зброєю, проте вже із XVI ст., з винайденням ударно-кремінного замкового механізму, ситуація змінюється на користь вогнепальної. На озброєння українських козаків поступають пістолі, мушкети, рушниці, а також фальконети, мортири та інші різновиди гармат. З кінця XV ст. маємо перші статистичні дані про артилерію в різних українських замках. Так, у 1471 р. у Вінниці була 1 гармата, в Чуднові 3 гармати, в Житомирі 4 гармати великі, 5 тарасниць [4, с.148]. Історія зберегла козацький винахід – “сороки”. Цю зброю прозвали так не тому, що вона стрекотала як сорока, а тому, що до колеса від воза прикріплювали до сорока стволів невеликих гармат. Колесо можна було крутити та вести круговий вогонь. Сучасна дослідниця В. Євсєєва вважає, що “сороки” – прообраз кулемета [3, с.11]. Д.І. Яворницький зазначав, що своїм озброєнням запорозькі козаки переважали навіть армії Західної Європи [14, т.1. с.210]. Тобто, козаки вдало використовували досягнення як східної, так і західної військової справи.

Про великий досвід та професіоналізм запорозців у галузі фортифікації повідомляють чисельні джерела. Так, турецький мандрівник Евлія Челебі, описуючи зупинку козацького війська під час походу 1657 р., звертає увагу на обладнання його табору: “Вони розташувались з західної сторони мадярського табору на іншому березі ріки. Миттево, подібно кротам розривши землю, вони взяли величезний табір у кільце. Виставили навкруги. На кургані,

зверненому до табору Ракоці, вони вирили лінії рівчака і закріпили його сорокап’ятьдесятьма гарматами. Потім вони зв’язали ланцюгами свої сім тисяч возів і опоясали ними свій табір. В проміжках між возами було поставлено багато рушниць” [13, с.79]. Такий табір був базою для розгортання подальших бойових дій. Розміри його залежали від чисельності війська, яке його обороняло.

Рухомий табір будувався у вигляді прямокутника, великі сторони якого складали вози, що рухались один за одним, в один або декілька рядів. Між рядами возів рухалось спішене військо. В першому або другому зовнішньому ряду були встановлені гармати малого калібру, біля возів йшли козаки з вогнепальною ручною зброєю, готовою до бою. Посередині табору вели коней. Передня і задня сторони прямокутника були незамкнені, їх прикривала кіннота. Для замкнення цих сторін прямокутник мав “крила”, тобто один або декілька рядів були довші за інші на величину ширини табору. Захисні функції такого табору були настільки високі, що навіть при однорядності його возів кількісна та тактична перевага ворога зводилась нанівець. Так, Боплан повідомляє: “Я зустрічав декілька разів у степу до 500 татар, які пробували напасти на наш табір, але нічого не могли зробити, хоч мене супроводжувало лише 50-60 козаків” [1, с.62].

Неприсутність табору досягалась завдяки потужному мушкетно-артилерійському вогню та багаторядності возів. І.С. Стороженко вважає, що між цими чинниками існувала зворотно-пропорційна залежність: чим слабкішим був вогонь – тим більше рядів. Козацький віз орієнтовно мав довжину в межах 2,5 – 3 м і був базою для підрозділу з 10 козаків [10, с.62].

Використання возів у військовій тактиці має в Північному Причорномор’ї давні традиції, які походять від скіфів та переймаються хозарами, а потім козаками. Один з сучасних “хозарознавців” А.В.Гадло, спираючись на джерела, писав про велике

хозарське місто (на Північному Кавказі) доіудаїстського періоду: “Баланджар зовсім не був містом у звичайному розумінні цього терміну. Це був великий табір, для захисту якого був застосований традиційний у військовій практиці кочовиків засіб. Його територія була огорожена зв’язаними возами (3 тис. штук), за якими ховалися захисники” [2, с.98].

Одне з цікавих і важливих питань, яке пов’язане з історією українського козацтва, відноситься до формування у козаків морських навичок та створення ними військового флоту. В основному, це питання в більшій чи меншій мірі розглядається в загальних працях з історії козацтва, де засвідчується, що українське козацтво з початку свого існування мало боєздатний військовий флот. Зрозуміло те, що морські навички козаки не могли успадкувати від жодного кочового народу Північного Причорномор’я. Морське уміння могли залишити козакам руси, можливо, кубанські черкаси та бродники, які утримували перевози та броди на ріках. О. Прицак вважає русів гото-варязько-сарматською спільнотою, яка розташовувалася на сучасному півострові Тамані, біля гирла Кубані, де потім було Тмуроканське князівство [8, с.467,473]. З тих місць приводять на Русь ясів та косогів київські та чернігівські князі. Не випадково, Евлія Челебі вже в XVII ст. називає Керченську протоку Черкаською [13, с.194]. Саме тут закладалися підвалини козацької морської науки.

Аналіз боротьби козацтва проти агресії Оттоманської Порти та її васала Кримського ханату, свідчить, що козацький флот не завжди міг протистояти могутньому військовому флоту Туреччини у відкритому морі, але достатньою мірою забезпечував водні походи запорожців, успішно діяв при штурмі турецьких фортець у пониззі Дніпра, Дону і біля кримського узбережжя.

Морські походи козаків проходили на гребних судах, які іменувалися “чайками”. Вони вміщували по 50-70 козаків, декілька

гармат-фальконетів, кожна вагою 96 кілограмів. Спочатку чайки робилися з стволів липи чи верби (пізніше – з дощок), мали довжину 15-20 метрів, висоту та ширину по 4 метри, несли 10-15 пар весел. В кінці XVII ст. на одну чайку витрачалося, окрім дерева, до 210 кілограмів заліза, дві бочки смоли, 50 кілограмів клоччя та 140 метрів полотна на вітрила. Про це пишуть історики В.І. Семененко та Л.А. Радченко, посилаючись на опис та креслення Боплана [9, с.99-100].

Про рівень розвитку козацького флоту, майстерність козаків свідчить Еріх Лясота, який так описує проходження дніпрових порогів: “6 червня ми відправились до порогів і до полудня пройшли шість порогів, ... нижче на княжому поснідали. 7 червня через Воронову Забору. Там одне з наших суден ... наскочило на камінь і перевернулось. Але ми врятувались на допоміжних човнах, які називаються під’їздками, однак, всі свої речі втратили” [6, с.103]. Біля татарської переправи, що діяла біля Будиловського порогу, свідчить Е.Лясота: “Ми знайшли багато татарських малих суденць, виготовлених із зв’язаного до купи хмизу, який вони потім обтягують свіжою шкірою. Біля цього порога на правому березі лежали, сховавшись повсюди в кущах і чагарниках, близько чотирьох сотень козаків, а свої суденця чи човни витягнули на берег, послані з Січі чатувати татар на переправі” [6, с.103]. Таким чином, за половину дня Е.Лясота з козацькими лоцманами пройшов 6 порогів, і вже 9 червня посольство було на Січі.

Сплав через пороги здійснювався без волоків. Козаки на линвах утримували і вели транспортні судна, направляти які допомагали лоцмани на невеликих човнах–під’їздах. У небезпечних місцях людей висаджували на берег. Із тексту щоденника відомо, що запорожці пильно стежили за основними п’ятьма дніпровськими переправами на водному шляху на Січ. Це переправи біля Чигирини, на Дніпрових порогах проти острова Таволжаний, біля



Будилівського порогу, Кічкаська та біля Камінного Затону (р. Білозерка). На підставі цього можна припустити, що контроль за річковими перевозами залишився козакам від їх попередників – бродників – алано-яської спільноти, яка розмовляла тюркською мовою та сповідувала християнську віру.

Як відомо, Е.Лясота і козацьке посольство покидали Січ на турецькому сандалі. З цього виходить, що козацький флот Базавлуцької Січі використовував і трофейні судна. Кіннота явно поступалася флотові за наслідками її використання в бойових операціях запорожців. Під час перебування австрійського посла на Базавлуцькій Січі у розпорядженні козаків залишалось близько 400 коней. Ординці, які вторглися на Запорозжя минулої зими, захопили козацьких коней.

У добу перших запорозьких Січей козацький флот успішно проривав блокаду ворога в гирлі Дніпра, козацькі флотилії виходили в море, вели бойові дії вздовж узбережжя Османської імперії. Часто застосовувалася комбінована тактика – штурм фортець з моря та суходолу. Особливо вперто козаки вели боротьбу за вихід до Чорного та Азовського морів, намагаючись закріпитись на їх узбережжях. Один із шляхів запорожців на Чорне море йшов через Азовське море: Дніпро – Самара – Вовчі Води – Кальміус – Азовське море – Керченська протока. Описані в джерелах морські походи запорожців засвідчують дієздатність козацького флоту, яка спиралась на давні традиції, лоцманське мистецтво та військовий вишкіл давніх русів, варягів, бродників.

Отже, розгляд козацької військової тактики та озброєння засвідчують багатоетнічне коріння цього унікального

історичного явища. В процесі свого становлення козацтво всмоктало в себе кращі військові традиції народів, які мешкали в різні часи в Північному Причорномор'ї. Не випадково, що саме Великий Степовий кордон, де відбувалося змішання багатьох етнічних груп, став колискою і українського козацтва, і українського народу. Знання традицій далеких пращурів допоможе нам сьогодні бути гідними їх слави та розв'язати багато сучасних політичних проблем.

Список використаних джерел:

1. Боплан Гійом Левассер де. Опис України; Меріме Проспер. Українські козаки. Богдан Хмельницький. – Львів: Каменярь, 1990. – 301 с.
2. Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа IV – X веков. – Л., 1979. – 214 с.
3. Евсеева В. Мошь державы // Сегодня от 17.09.2003.
4. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). – Львів: Світ, 1992. – 704 с.
5. Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси в IX – XIII вв. Мечи и сабли IX – XII вв. // Злато слово. Век XII (Составитель Борисов Н.С.) – М.: Молодая гвардия, 1986. – 461 с.
6. Лясота Еріх із Стеблева. Щоденник // Жовтень. – 1984. - № 10. – С. 97 – 110.
7. Магомедов М.Г. Образование Хазарского каганата. – М.: Наука, 1983. – 224 с.
8. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (Крім ісландських sag). – К.: Обереги, 1997. – Т.1. – 1080 с.
9. Семенов В.І., Радченко Л.Л. История Украины с древнейших времен до наших дней. – Харьков: Торсинг, 2002. – 480 с.
10. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. Книга перша. Воєнні дії 1648-1652 рр. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. – 320 с.
11. Тоїчкін Д. Холодна зброя українського козацтва у XVII ст. // Історія України. – 2001. – № 45. – С.5-7.
12. Тоїчкін Д.В. З історії шаблі в Україні // Український історичний журнал. – 2002. – № 4. – С.81-94.
13. Челеби Евлия. Книга путешествия (извлечение из сочинения турецкого путешественника XVII века). – М., 1960. – 338 с.
14. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.1. – 592 с.

